Проф. др Жарко ТРЕБЈЕШАНИН
Факултет за специјалну едукацију
и рехабилитацију, Универзитет у Београду

УДК 128:316.75
111.1:821.161.109 Толстој, Л. Н.
-оригинални научни рад-

ПСИХОЛОШКО-КЊИЖЕВНА АНАТОМИЈА ПРОЦЕСА УМИРАЊА

Сажетак: *Рад се бави феноменом смрти и човековим односом према смрти и умирању по ономе како то види писац Толстој. О изопаченом односу савременог човека према смрти говори се у антологијској Толстојевој причи „Смрт Ивана Иљича“, где објава смрти на самом почетку дела има улогу да читаоца учини будним. Свест о блиској смрти узрок је Ивановог преиспитивања властитог живота који се састојао од баналности и испуњавања својих службених и породичних дужности и у којем он, уместо лица, има социјалну маску чиновника са којом се поистоветио. Иван Иљич потврдио је многе тезе да се пред лицем смрти догађа општи преображај личности.*

Кључне речи: *феномен смрти, Иван Иљич, умирање, објава смрти, преиспитивања, преображај личности.*

Смрт је последња и уједно „највећа криза у животу са којом се човек суочава“, каже Елизабет Кјублер Рос, жена која је као психијатар деценијама проучавала умирање и помагала умирућима (Кјублер Рос, 2010: 26).

У савременом друштву повећао се страх од смрти и зато је данас све снажнија и ургентнија потреба за разумевањем феномена умирања. Наравно, човек се увек бојао смрти и покушавао да контролише овај страх. Али се данас променило умирање, оно је у болницама постало теже и нехуманије. Наиме, данас је „умирање постало страшније јер је усамљеније, механизовано и нечовечије“ (Кјублер Рос, 2010: 16). Умирућег третирају као ствар или као биолошки организам, дају му инфузију, седативе, аналгетике, витамине, прикључују га на кардиограм, електроенцефалограм, апарат за кисеоник и друге апарате, а нико не брине о његовој души, о њему као људском бићу.

Занимљиво и значајно би било упоредити оно што нам велики писац Толстој открива о човековом односу према смрти и умирању, са оним што нам открива лекар, психијатар, Елизабет Кјублер Рос, о истој теми. Толстој нам открива то на књижевни начин, интензивном студијом лика Ивана Иљича, а др Рос испитивањем једног узорка терминално оболелих пацијената (низ студија случаја). Она ставља умирућег пацијента у улогу учитеља „од којег ћемо више сазнати о завршним фазама живота, са свим страховима, бригама и надама које оне носе“ (Кјублер Рос, 2010: 9). Њена књига *О смрти и умирању* (2010) представља сведочења пацијената који износе своје „агоније, очекивања и фрустрације“.

Толстојева анализа тока умирања

Управо о овом феномену, о изопаченом односу савременог човека према смрти говори нам антологијска Толстојева прича. Почетак приче, па и сам наслов *Смрт Ивана Иљича*, неувидљиво нам открива шта ће се догодити главном јунаку. Већ на првој страници Петар Иванович саопштава колегама: „Господо, Иван Иљич је умро“. Крај је, дакле, познат и, свакако, поента приче није ту. А онда у чему је, шта је предмет ове Толстојеве уметнички мајсторски саздане и психолошки проницљиве новеле, коју је писао пет година (1881-1886)? О чему она говори?

Смрт Ивана Иљича је повест о животу и умирању једног чиновника (Ивана Иљича). А та повест је, вели Толстој, „најпростија, и најобичнија и најстрашнија“ (Толстој, 1973: 19). Писац, дакле, у средиште своје анализе и пажње читалаца ставља нешто друго, а то је само умирање свог јунака и, истовремено, његово преиспитивање властитог живота, које наступа онда када Иван Иљич наједном, изненада схвата да се смрт приближава брзо и неумитно. А објава смрти на самом почетку дела има ту улогу да читаоца учини будним, да му она буде непрестано ту, у позадини свести, баш као „бодља у месу“, као *memento mori*.

Ко је Иван Иљич и како је Толстој градио свој лик?

Иван Иљич као да *нема лице*. Нигде Толстој, у целој својој подужој новели не наводи како је изгледао овај његов лик, какво му је држање, телесна конституција, какве су му очи, поглед, нос, висина, облик и израз лица, боја косе, итд. Уместо тога, исцрпно се описује како напредује од чиновника дванаесте класе, преко помоћника јавног тужиоца и истражног судије, па до јавног тужиоца и, најзад, до касационог судије. Није случајно што писац избегава да портретише његов физички лик, његово лице, чиме уметнички суптилно сугерише да је он, заправо, тек безлични чиновник, сведен на своју улогу, *Персону*. Овај лик, дакле, уместо лица има социјалну маску чиновника, са којом се потпуно поистоветио. Он је увек био конформиста, увек је желео да живи животом других, успешнијих, богатијих, да буде део више класе, којој се дивио и на коју се угледао у начину облачења, исхране, начина становања, манира, начина говора. Такође, није случајно да у више од половине приче ми много тога дознајемо о његовој каријери чиновника, како напредује, а не знамо ни како му се зову деца! И то, на дискретан, индиректан уметнички начин, говори о томе колико су му она битна и колико је све у његовом животу подређено каријери!

Живот Ивана Иљича

Иван Иљич је живео мирним, предвидљивим, уредним и честитим животом чиновника. Његов живот се састојао, превасходно, од баналности и испуњавања својих службених и породичних дужности. Постепено је напредовао, уздизао се у служби, а његов живот је био пун, каже Толстој, „радосног задовољства и хармоније“.

Тако је било прилично дуго, све док једне године, када је већ превалио четрдесету годину живота, није осетио да је закинут, да га његови шефови не цене колико заслужује. Учинило му се да заслужује бољи положај и већу плату како би живео примерено свом социјалном положају и звању. Пошто се посвађао са шефовима, отишао је на село да се одмори и мало усами. Ту он „први пут осети не само чамотињу већ и неподношљиву тугу и одлучи да овако не може живети“ (Толстој, 1973: 32).

Био је то знак да је доспео у свом животу у ћорсокак и да је време да крене на пут индивидуације. Али Иван Иљич овај знак судбине није разумео, односно, погрешно га је разумео и од тада његов живот неумитно креће низбрдо. Зарад каријере, он је запоставио свој душевни развој; зарад *Персоне*, запоставио је своје *Сопство*.

Изнадним, наизглед „срећним“ обртом судбине, Иван Иљич добија жељено унапређење, боље место и плату од пет хиљада рубаља, али тај данајски поклон судбине убрзо се показује као несрећа, као *Мидасова казна*. У психоанализи Мидасова казна значи дар који се показује као недаћа и беда. Испуњење жеље се скупо плаћа: „Добићеш то што желиш али на такав начин да ћеш од тога бити уништен“ (Требјешанин, 2012: 181). Спољашњи успех постаје животни неуспех, успон у каријери - стравичан пад. Иронијом окрутне судбине, он који је жудео да се уздигне, који је чезнуо за високим статусом, глумом омашком, доживео је буквални - пад са висине. Добио је нови стан и почео да га сређује. И, управо, када је почињао „нов живот“, док је стављао завесу, оклизнуо се и пао. Прошао је са тек малом, наизглед безазленом, али, показаће се, злоћудном озледом слабине. Толстој мајсторски вешто уводи драмски обрт у причу. Управо у „ситници“, у тој „обичној модрици“, показаће се ускоро, налази се скривена клица зле ране, притајене наговештај неизбежне смрти.

Умирање Ивана Иљича

Лагодни и мирни живот Ивана Иљича, неко време после наизглед безазленог пада, почео је да се мења. Неки слабашни симптоми (бол у слабинама, рђаво расположење) најављивали су подмуклу, злоћудну болест која се прикрадала. Заправо, у самом почетку то и није

била нека болест, већ пре *нелагода*. У почетку, Иван Иљич не признаје да је болестан, негира докле год може да му није добро. Најзад, морао је да призна да нешто није у реду и да оде код лекара.

После посете лекару и сазнања да је болест вероватно рђава, јавља се самосажалење, неспособност концентрације, расејаност, осећање тескобе и потиштености. Дакле, после лекара наступио је шок и фаза негирања. Пошто га жена површно саслуша, без забринутости, он помисли: „Можда збиља није још ништа“. Тако се тешио, самообмањивао и порицао да се страшна сенка надвила над његов живот. „Бол није попуштао; али је Иван Иљич приморавао себе да мисли како му је боље. И он је могао обмањивати себе док га ништа не би узрујало“ (Толстој, 1973: 45).

Како се бол појачавао, како је све више мршавио и слабио, тако је слабила самообмана, а јачала свест да смртоносна болест напредује. Схватио је и да то он једини зна, те је постајао све очајнији и усамљенији, затворен у свој бол и патњу. Страшно сазнање се учврстило када је опазио како се шурак тргао када га је изненада угледао. У трену је схватио да је болестан неизлечиво и да је све ближи понору. Обузео га је ужас, притискала га је потиштеност, безнадна туга. Али повремено, опет се враћала нада и илузије о оздрављењу. „Само треба редовно узимати лекове и све ће то нестати“; „Ево, већ ми је боље, много боље“ итд. Међутим, и то samozаваравање не траје дуго.

Толстој маестрално хвата човеков доживљај смрти, као и неспособност рационалног поимања нечег тако апсурдног, ужасног. Разум одбија могућност сопствене смрти као нешто непојмљиво. „Шта ће бити када мене не буде? Ништа неће бити. А где ћу ја бити кад ме не буде било? Је ли то смрт? Не, ја не желим! Он скочи, хтеде да припали свећу, поче пипати дрхтавим рукама, обори свећу са чираком на под и опет се свали натраг на јастук“ (Толстој, 1973: 54). Психоанализа тврди да дубоко у себи нико од нас не верује у сопствену смрт, јер њу уопште и не можемо да замислимо. „Несвесно у нама не верује у нашу сопствену смрт“, вели Фројд (Фројд, 2001: 41).

Савремени човек потискује мисао о сопственој смрти, те несвесно одржава нарцистичку илузију о сопственој омнипотенцији и бесмртности. Он мисли да се смрт увек дешава неком другом, мање вредном, кажу Фројд и психоаналитичари. А негде на почетку шестог одељка Толстојеве новеле налази се антологијско место о неприхватању наше сопствене смрти, где Толстој кристално јасно подвлачи разлику између логике разума и логике срца. „Онај пример силогизма који је учио у логици Кизеветера: Гај је човек, људи су смртни, према томе и Гај је смртан - чинио му се читавог живота да је правилан само у односу на Гаја, али никако и у односу на њега. Оно је био Гај-човек, човек уопште, и то је било потпуно исправно; али он није био Гај и није био човек уоп-

ште, већ је он одувек био биће које се сасвим, сасвим разликовало од свих других бића; он је био Вања с мамом, с татом, с Митјом и Волођом, с играчкама, кочијашем, с дадиљом, затим с Каћенком, са свима радостима, жалостима, заносима детињства, дечаштва, младости. /.../ И Гај је заиста смртан и сасвим је природно да он умре, али сам ја, Вања, Иван Иљич, са свим својим осећањима, мислима - сасвим нешто друго. И није тачно да ја морам умрети. Па то би било одвећ ужасно“ (Толстој, 1973: 57). Насупрот силогизму логике разума стоји други, силогизам логике срца, осећања. Он гласи: „По свему судећи умирем. - Али, смрт ме ужасава, то је исувише страшно. - *Значи, није тачно, није истина да умирем*“. Ова логика одбацивања непријатног, болног, заправо је суштина механизма потискивања, који је Фројд научно анализирао, а Толстој уметнички разобличио. Мисао о смрти за Ивана Иљича је неприхватљива јер је ужасавајућа, па је он одбацује као апсурдну, нетачну.

Други су морали да га чисте и купају, па је Иван Иљич све више осећао стид и мучнину због свог бедног положаја. Герасим, припрости и благородни слуга, који се свесрдно бринуо око удобности и чистоће Ивана Иљича, био је једина светла тачка у читавој околини на смрт болесног. Једино он је имао сажалјив, простодушан, природан и здрав однос према умирућем болеснику, без лажи, пренемагања и лицемерја. Герасимова брига умиривала је болесника. Умирући чезне да га пожале, помилију, додирну, сажале се. „Иван Иљич је у извесним тренуцима после дугих патњи желео више од свега, ма колико га било стид да то призна - да га неко пожали као болесно дете“ (Толстој, 1973: 65).

Герасим је представник традиционалног друштва и његов здрав, спокојан поглед на смрт и однос према њој супротстављен је урбаном, модерном ставу негирања и ужасавања који има породица Ивана Иљича. То примећује и Елизабет Кјублер Рос. „Чини се да мање образовани, једноставнији људи који немају захтевне друштвене позиције и везе, имају мање проблема у суочавању са смрћу од оних који су утицајнији и који губе много више у смислу материјалног, луксуза и социјалних веза“ (Кјублер Рос, 2010: 202).

После неколико месеци боловања започело је последње поглавље умирања: болно, тешко, безнадежно, праћено кошмарима. Дуги, монотони, мучни дани, дуге безнадежне ноћи. „Све исто. Час сине зрачак наде, час се усковитла море очајања и непрестано бол, непрестано бол, непрестано туга и непрестано једно те исто.“ Нема краја патњи. Већ му постало тешко да се уздржава, заплакао је као дете. „Плакао је због своје беспомоћности, због ужасне усамљености, због окружности људи, због окружности Бога, због тога што Бог не постоји“ (Толстој, 1973: 75). А опет, љутио се и оптуживао је ту свирепу вишу силу, тог непостојећег окрутног Бога: „Зашто си све ово учинио? Зашто си ме довео до овога? Зашто, зашто ме тако ужасно мучиш? ...“ (Толстој, 1973: 76).

После овог вапаја због неправде и очајничког питања: „Зашто?“, Ивану Иљичу јавља се унутрашњи глас, глас Душе: „Шта желиш?“ - „Да се не мучим. Да живим“, одговорио је. - „Да живиш? Како да живиш?“ - упита глас душе. - „Да живим онако како сам живео раније: лепо, угодно“. Али када је покушавао да се сети „угодног“ живота, лепих тренутака, они му нису били тако леви, осим оних из раног детињства. Сећао се прошлости „и уколико се више враћао уназад, утолико је било више живота. Више је било и добра у животу, више је било и самог живота“ (Толстој, 1973: 80). Касније, живот бива све гори, празнији и све више пада, суновраћају се.

Преображај личности пред лицем смрти

Полако је почињао да схвата да је његов живот био празан, погрешан, промашен, убог, ништаван! Оно што је раније схватао као успех и срећу - женидба, лагодан живот, каријера, новац - било је, заправо, пропадање. „Као да сам постепено силазио, замишљајући да се пењем. Тако је и било. У очима јавног мњења ја сам се пео и исто толико испод мене је пролазио живот ... И ево, готово је, умирем!“ Нешто није било у реду са његовим животом, свитало му је. „Можда ја нисам живео онако како је требало?“, паде му одједном на ум.“ Бранио се од те ужасне мисли. „Али како да нисам кад сам радио све како ваља' ...“, питао се он, убеђен да је живео увек „честито“, „уредно“, „долично“, како правила налажу. Загледајући се у поспану лице добродушног Герасима, наједном помисли: „А шта ако одиста цео мој живот, свесни живот није био 'оно'“ (Толстој, 1973: 84).

Више није могао да негира да је његов животни биланс катастрофа, да му је живот потпуни промашај. Јасно је видео да његов живот није био „оно“ и да је цео тај живот, сва његова прошлост „била ужасна заблуда која је заслањала и живот и смрт“ (Толстој, 1973: 85). Сводио је свој биланс протеклог живота и он је био поражавајући - живео је рђаво, погрешно, глупо, тривијално и конформистички. Живот му је прошао узалудно. Једине праве биле су оне потајне жеље да се супротстави људима на положајима, а он је управо њих одбацивао, трудећи се да живи „исправно“, тј. онако како су ти људи захтевали. Када је тако читав свој живот сагледао у новој светлости - ужаснуо се. Страх од смрти је често страх од живота који је промашен, бесмислен, неиспуњен, неостварен. Умирући пацијенти се често боје управо таквог бесмисленог живљења, „у патњи и боловима, беза наде, без циља“ (Кјублер Рос, 2010: 87).

По Ерику Ериксону човек у последњем, осмом стадијуму развоја его идентитета, своди животни биланс и коначно процењује властити живот. Уколико је успешно решио раније кризе, уколико је у свом жи-

воту открио смисао, он постиже осећање целовитости, односно, достиже интегритет личности. Тада стиче и врлину мудрости, а то је „непристрасна заокупљеност самим животом пред лицем саме смрти“. Али уколико не достигне интегритет и не открије смисао, онда му прети осећање промашености, неуспеха, безнађа, страха, депресије и очајања пред скором смрћу. „Безнађе изражава осећање да је живот кратак, прекратак за покушај да се започне нови живот и да се испробају алтернативни путеви до интегритета“ (Ериксон, 2008: 184).

И, најзад, дође и агонија, умирање у боловима, мучење без смисла. Иван Иљич се батргао, није хтео да умре. „Изненада га некаква сила гурну у прса, у слабине, још снажније му пригуши дисање, он се стровали у јаму и тамо, на дну јаме, засветле нешто“. И он схвати: „'Заиста, све то није било оно', рече он себи, 'али ништа не мари. Може се, може се постићи, 'оно'. Шта је 'оно'? упита он себе и наједном се умири“ (Толстој, 1973: 88).

Овај преокрет десио се када га је његов син ухватио за руку, пољубио и заплакао. Пожали сина, пожали жену. Помисли да ће им олакшати положај када умре, биће им лакше. Мимиком је и с пола речи дао жени знак да изведе сина и да му опросте. И тада и бол, и страх од смрти, и смрт сама, као да несташе, посташе небитни. „Уместо смрти била је светлост“ (Толстој, 1973: 89). Све се то збило у једном тренутку, али ово осећање, ово сазнање, каже Толстој, значење тог тренутка више се није мењало. Иван Иљич осети радост. „'И смрт је прошла', рече он себи. 'Нема је више.' Удахну ваздух, прекиде напола дах, опружи се и умре“ (Толстој, 1973: 89).

После негирања, љутње, депресије и очајања, показују психолошка истраживања, баш као и ова Толстојева прича, већина умирућих у једном тренутку схвати да је борба узалудна и да је дошло време да се смире и да прихвате неминовни крај достојанствено и спокојно.

Литература

1. Ериксон, Е. (2008). *Идентитет и животни циклус*. Београд: Завод за уџбенике.
2. Кјублер Рос, Е. (2010). *О смрти и умирању*. Београд: Чигоја.
3. Толстој, Л. (1973). *Смрт Ивана Иљича*. Београд: БИГЗ.
4. Требјешанин, Ж. (2012). *Лексикон психоанализе* (допуњено издање). Београд: Завод за уџбенике.
5. Фројд, С. (2001). *Ми и смрт*. Београд: Народна књига.

Zarko Trebjesanin, Ph.D.

PSYCHOLOGICAL AND LITERARY ANATOMY OF THE PROCESS OF DYING

Summary: *The paper deals with the phenomenon of death and man's attitude toward death and dying based on the view of death of the writer Tolstoy. Tolstoy's novella „The Death of Ivan Ilyich“ tells about the twisted attitude of modern man toward death. The proclamation of death at the very beginning of the novella has a role to make the reader alert. The awareness of an impending death causes Ivan to question his own life, which has consisted of banalities and fulfilling his work-related and family responsibilities, and in which instead of a face he has a social mask of an official with whom he has identified himself. Ivan Ilyich has confirmed numerous theses that a complete personality is transformed at the face of death.*

Key words: *the phenomenon of death, dying, the proclamation of death, questioning oneself, transformation of personality.*

Примљено: 9. 10. 2013. године.
Одобрено за штампу: 9. 12. 2013. године.